

Εισαγωγή

I. ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Το κείμενο που παρουσιάζουμε εδώ μεταφρασμένο, για πρώτη φορά στα ελληνικά, έχει χαρακτηριστεί «το πιο όμορφο κείμενο φιλοσοφίας του 20ού αιώνα».¹ Εστιάζει σε μια θεμελιώδη θεματική της φαινομενολογίας και της φιλοσοφίας εν γένει, αυτήν του χρόνου. Ο Χούσερλ καταπιάνεται με το ζήτημα του χρόνου σε μια εντυπωσιακή απόπειρα να εισχωρήσει μέχρι τα βαθύτερα και πιο πρωταρχικά στρώματα της βιωματικής ζωής μας. Το ανά χειράς κείμενο, απόσταγμα της απόπειρας αυτής, επιτρέπει στον αναγνώστη να ακολουθήσει τις απαράμιλλες αναλύσεις του Χούσερλ και να απολαύσει τη μνημειώδη φιλοσοφική λεπτότητα με την οποία επέστρεφε «στα ίδια τα πράγματα», στα ίδια τα υπό εξέταση φαινόμενα. Οι γοητευτικές διαδρομές που ακολουθούν οι αναλύσεις του, σε συνδυασμό με το βάθος στο οποίο διεισδύουν εξερευνητικά, τις καθιστούν, όπως έχει δείξει η ιστορία της σύγχρονης φιλοσοφίας μέχρι σήμερα, βασικό σημείο αναφοράς για όλους όσους ασχολούνται με το ζήτημα του χρόνου.

*

¹ Michel Henry, *Phénoménologie matérielle*, PUF 1990, σ. 31.

Το έργο του Έντμουντ Χούσσερλ δεν έχει πλέον ανάγκη από συστάσεις στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, καθώς έχουμε ήδη στη διάθεσή μας μια σειρά αξιόπιστες μεταφράσεις βασικών κειμένων του ιδρυτή του φιλοσοφικού ρεύματος της φαινομενολογίας.² Πέραν αυτών, υπάρχουν ήδη κάποιες σχετικές εισαγωγές στα ελληνικά που διευκολύνουν την πρόσβαση στα πρωτότυπα κείμενα.³ Γνωστός τόσο για τις εξαιρετικά λεπτές αναλύσεις του όσο και για την πρωτότυπη οπτική του, ο Χούσσερλ υπήρξε πολυγραφότατος, αφήνοντας πίσω του ένα ογκώδες έργο που αριθμεί περίπου 40.000 στενογραφημένες σελίδες. Κατά τη διάρκεια της ζωής του δημοσίευσε ένα ελάχιστο μέρος του έργου του, προσφέροντας στην ουσία το προνόμιο της εξοικείωσης με τη σκέψη του μόνον σε όσους είχαν την

2 Πιο συγκεκριμένα, στα ελληνικά είναι διαθέσιμα τα εξής: Έντμουντ Χούσσερλ, *Δεύτερη Λογική Έρευνα – Η ιδεατή ενότητα του Είδους και οι νεότερες θεωρίες για την αφαίρεση*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Γνώση, 1986· Edmund Husserl, *Η κρίση του ευρωπαϊού ανθρώπου και η φιλοσοφία*, μτφ. Θεόδωρος Λουπασάκης, Έρασμος, 1991· Edmund Husserl, *Η φιλοσοφία ως ανστηρή επιστήμη*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Ροές, 2000· Edmund Husserl, *Καρτεσιανοί Στοχασμοί*, μτφ. Παύλος Κόντος, Ροές, 2002· Έντμουντ Χούσσερλ, *Η προέλευση της Γεωμετρίας*, μτφ. Παύλος Κόντος, Εκκρεμές, 2003· Edmund Husserl, *Φαινομενολογία – Το άρθρο για την εγκυκλοπαίδεια Britannica μαζί με την ημιτελή εκδοχή, τα marginalia και μια επιστολή του Martin Heidegger*, μτφ. Πάνος Θεοδώρου, Κριτική, 2005· Έντμουντ Χούσσερλ, *Η κρίση της ευρωπαϊκής ανθρωπότητας και η φιλοσοφία*, μτφ. Παύλος Κόντος, Εκκρεμές, 2011· Edmund Husserl, *Η κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών και η υπερβατολογική φαινομενολογία*, μτφ. Πάνος Θεοδώρου, Νήσος, 2012. Στο μέτρο που γνωρίζουμε, στην παρούσα φάση βρίσκεται επίσης υπό έκδοση η *Τρίτη Λογική Έρευνα* σε μετάφραση της Φωτεινής Βασιλείου στον εκδοτικό οίκο Εστία.

3 Αναφέρουμε ενδεικτικά το πρόσφατο: Φωτεινή Βασιλείου & Πάνος Θεοδώρου, *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία του Έντμουντ Χούσσερλ*, Νήσος, 2018, όπως και το: Νταν Ζαχάβη, *Χούσσερλ – Εισαγωγή στη φαινομενολογία του*, μτφ. Μαρίνα Μαθιουδάκη, Αρμός, 2010.

ευκαιρία να συναναστραφούν μαζί του προσωπικά και να έχουν πρόσβαση στα χειρόγρατά του. Τα χειρόγρατά του στην πλειονότητά τους περιέχουν διεξοδικές αναλύσεις πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα και δεν προορίζονταν για δημοσίευση. Παρ' όλα αυτά, όποιος μελετήσει τα εν λόγω κείμενα αντικρίζει έναν πλούτο φαινομενολογικών αναλύσεων τις οποίες βλέπει να ξετυλίγονται μπροστά του με αξιοθαύμαστη συνέπεια. Σήμερα έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του περιεχομένου των χειρογράφων, καθώς τα περισσότερα και βασικότερα από αυτά έχουν πλέον δημοσιευθεί στη σειρά των απάντων του Χούσσερλ, την αποκαλούμενη *Husserliana*, η οποία μέχρι στιγμής αποτελείται από 42 τόμους και αναμένεται να εμπλουτιστεί με τουλάχιστον πέντε τόμους ακόμα.⁴

Η σημασία των συγκεκριμένων αναλύσεων που παρουσιάζονται στο ανά χείρας κείμενο είναι δύσκολο να υποτιμηθεί για πολλούς λόγους. Πρώτον, η θεωρία του Χούσσερλ για τη συνείδηση του χρόνου αποτέλεσε μία από τις βασικότερες φιλοσοφικές πραγματεύσεις του ζητήματος πλάι στις αντίστοιχες των Ουίλλιαμ Τζέιμς και Ανρί Μπερζόν. Δεύτερον, το κείμενο αυτό αποτελεί μία από τις σημαντικότερες αναφορές όλης της φαινομενολογικής παράδοσης, καθώς σε αυτό επιστρέφουν, άμεσα ή έμμεσα, μεγάλοι φαινομενολόγοι, όπως ο Μάρτιν Χάιντεγκερ, ο Όυγκεν Φινκ, ο Μωρίς Μερλώ-Ποντύ, ο Πωλ Ρικέρ, ο Εμμανουέλ Λεβινάς, ο Ζακ Ντερριντά και ο Μισέλ Ανρύ. Τρίτον, η αξία του κλασικού αυτού κειμένου δεν εξαντλείται στο

⁴ Στη σειρά της *Husserliana* έχουν δημοσιευθεί σε ξεχωριστούς τόμους (στα λεγόμενα *Husserliana Materialien*) συμπληρωματικά αποσπνογραφημένα κείμενα δίχως ιδιαίτερες παρεμβάσεις από την πλευρά των επιμελητών, τα οποία είναι εξαιρετικά χρήσιμα για όποιον επιθυμεί να διερευνήσει συγκεκριμένες πτυχές του έργου του Χούσσερλ.

ενδιαφέρον που έδειξαν και δείχνουν γι' αυτό οι φαινομενολογικοί κύκλοι. Με τη στροφή της σύγχρονης φιλοσοφίας (είτε αναλυτικής είτε «ηπειρωτικής» κατεύθυνσης), όπως και της γνωσιακής επιστήμης και των λεγόμενων νευροεπιστημών, στο ζήτημα του χρόνου, το κείμενο αυτό αναδεικνύεται σε πολύτιμη πηγή έμπνευσης.

*

Τα κείμενα του Χούσσερλ για τον χρόνο τα συνοδεύει η αχλή ενός μυστηρίου, πράγμα που αυξάνει τη γοητεία τους. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα έκδοση αποτελείται από δύο μέρη, που αντιστοιχούν σε κείμενα προερχόμενα από δύο διαφορετικούς τόμους της σειράς των απάντων (τους τόμους 10 και 33) και πραγματεύονται ρητά το ζήτημα της συνείδησης του χρόνου. Το πρώτο μέρος, αντλημένο από τον τόμο 10 της *Husserliana*, είχε πρωτοδημοσιευθεί το 1928 στο περιοδικό *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* (τεύχος IX) που εξέδιδε ο ίδιος ο Χούσσερλ και έφερε τον τίτλο *Διαλέξεις για τη φαινομενολογία της συνείδησης του εσωτερικού χρόνου*.⁵ Την επιμέλεια του κειμένου είχε αναλάβει αρχικά η Έντιτ Στάιν, μαθήτριά του Χούσσερλ και επίσημη βοηθός του κατά την περίοδο 1916–1918. Ο ρόλος της στη διαμόρφωση του κειμένου που διαθέτουμε σήμερα υπήρξε καταλυτικός. Το 1917 ανέλαβε, με προσωπική πρωτοβουλία, το

⁵ Βλ. *Husserliana*, τόμος 10, *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893–1917)*, επιμ. Rudolf Boehm, Martinus Nijhoff, Χάγη 1966, σ. 3–134. (Εφεξής, οι παραπομπές στη σειρά της *Husserliana* θα γίνονται με τον εξής τρόπο: αρχικά η συντομογραφία *Hua*, η οποία θα ακολουθείται από τον λατινικό αριθμό του τόμου και, τέλος, μετά το κόμμα θα παρατίθεται ο αραβικός αριθμός των σελίδων. Εν προκειμένω, *Hua* X, σ. 3–134.)

δύσκολο έργο να συλλέξει και να επιμεληθεί ένα πλήθος σημειώσεων που πραγματεύονταν το ζήτημα της συνείδησης του χρόνου.⁶ Πέρα από το ότι έπρεπε να ενοποιήσει ένα σύνολο φαινομενικά ασύνδετων κειμένων, ερχόταν συνεχώς αντιμέτωπη με την απροθυμία του Χούσσερλ (είτε λόγω πιεσμένου προγράμματος είτε λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος) να συμβάλει στην ολοκλήρωση του έργου. Οι σημειώσεις που είχε στα χέρια της προέρχονταν από διαφορετικές περιόδους, εφόσον ο Χούσσερλ (ειδικά κατά το διάστημα μεταξύ του 1905 και του 1911) επέστρεφε ενίοτε στα αρχικά χειρόγραφα για να αφαιρέσει ορισμένες σελίδες και να τις αντικαταστήσει με άλλες που συνέγραφε εκείνη την περίοδο. Τον Φεβρουάριο του 1905 ο Χούσσερλ έδωσε στο Γκαίτινγκεν μια διάλεξη με τίτλο «Για τη φαινομενολογία του χρόνου», η οποία αποτελούσε το τέταρτο και τελευταίο μέρος μιας σειράς μαθημάτων του χειμερινού εξαμήνου 1904–1905 που έφεραν τον τίτλο «Βασικά κομμάτια από τη φαινομενολογία και τη θεωρία της γνώσης». Για τη διάλεξη αυτή συνέγραψε έναν μεγάλο όγκο σημειώσεων, οι οποίες και αποτέλεσαν βασικό μέρος των κειμένων που κλήθηκε να επιμεληθεί η Στάιν. Εκτός από τα κείμενα του 1905, το υλικό που είχε στα χέρια της συμπεριλάμβανε, επίσης, σημειώσεις από την περίοδο 1905–1911, όπως και κάποια κείμενα που γράφτηκαν πριν από το 1905, φτάνοντας περίπου μέχρι το 1901.⁷ Φυσικά, δεν μπορεί παρά να υποθέσει κανείς

6 Κατά την περίοδο 1916–1917 ο Χούσσερλ είχε αναθέσει στη Στάιν να επιμεληθεί τα χειρόγραφα που προορίζονταν για το δεύτερο και το τρίτο βιβλίο των *Ιδεών* (*Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologische Philosophie*).

7 Τη χρονολόγηση των κειμένων που έχουν δημοσιευτεί στον τόμο *Hua X* ανέλαβε ο επιμελητής της γερμανικής έκδοσης, Ρούντολφ Μπαϊμ.

πως τα τελικά κείμενα που ενσωματώθηκαν στο δημοσιευθέν υλικό έφεραν τα ίχνη παρεμβάσεων του Χούσσερλ του 1917, ο οποίος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ακριβώς εκείνη την περίοδο (1917–1918) είχε ξεκινήσει να καταπιάνεται εκ νέου με το ζήτημα της συνείδησης του χρόνου. Είναι αδύνατον να γνωρίζουμε την ακριβή έκταση των παρεμβάσεων του Χούσσερλ στο αρχικό σώμα κειμένων, και το τελικό κείμενο που κληρονομήσαμε το συνοδεύει αυτή η ιστορική ασάφεια.⁸ Αντί, όμως, να σπεύσει κα-

Το 1985, σε μια επανέκδοση των κειμένων του τόμου *Hua X*, ο επιμελητής της νέας έκδοσης, Ρούντολφ Μπερνέτ, ύστερα από σχετική έρευνα, πρότεινε διαφορετικές χρονολογήσεις για κάποια από τα κείμενα. Βλ. Edmund Husserl, *Texte zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins*, επιμέλεια και εισαγωγή Rudolf Bernet, Felix Meiner Verlag, Αμβούργο 1985, σ. XVIII–XIX.

- 8 Ο τόμος *Hua X*, εκτός από το κείμενο που μεταφράζουμε εδώ και το οποίο αποτελεί το πρώτο μέρος του, περιλαμβάνει επίσης ένα δεύτερο εκτενέστερο μέρος, το οποίο συνίσταται από συμπληρωματικά κείμενα αντλημένα κυρίως από την περίοδο μεταξύ 1893 και 1911. Ορισμένα από τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν το αρχικό υλικό που χρησιμοποίησε η Στάιν, υλικό από το οποίο απέσπασε όσα μπορούσαν να ενταχθούν σε ένα συναφές και ενιαίο πλαίσιο κατανόησης. Κάποια άλλα κείμενα από εκείνα που συμπεριλαμβάνονται στο δεύτερο μέρος του τόμου, είτε επέλεξε η ίδια η Στάιν να μην τα χρησιμοποιήσει είτε αγνοούσε την ύπαρξή τους. Ο Ρούντολφ Μπαϊμ συνέλεξε τα κείμενα αυτά με σκοπό να βρει το κείμενο του 1928 τη θέση του μέσα στα συμπραζόμενα από τα οποία προέκυψε αρχικά. Όσον αφορά την ανά χειράς ελληνική μετάφραση, επιλέξαμε να μη μεταφράσουμε το δεύτερο μέρος, εφόσον δεν αποτελεί ένα ξεχωριστό και ενιαίο έργο, αλλά ένα βοήθημα, το οποίο, παρά την ανεκτίμητη χρησιμότητά του για έναν ειδικό, ενδέχεται να αποθαρρύνει τον αναγνώστη που έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με το συγκεκριμένο έργο του Χούσσερλ εξαιτίας της ακατέργαστης μορφής του. Αντ' αυτού, φροντίσαμε να προσθέσουμε με φειδώ κάποιες διευκρινιστικές υποσημειώσεις, όπου κρίναμε ότι κάτι τέτοιο είναι απολύτως απαραίτητο, ώστε να εξηγείται το ευρύτερο πλαίσιο κάθε φορά που οι αναφορές μοιάζουν μετέωρες ή να αποσαφηνίζονται οι οποιεσδήποτε μεταβολές στην ορολογία. Θα πρέπει επίσης να επιση-

νείς να προοικονομήσει την αποτυχία κάθε προσπάθειας προσπέλασης του κειμένου, θα πρέπει να αναγνωρίσει και την άλλη όψη αυτής της κατάστασης. Το κείμενό μας μαρτυρεί τη συνέχεια μιας σκέψης που προσπαθεί να εξελιχθεί με παραδειγματική συνέπεια, όσο ριζικές κι αν είναι οι μετατοπίσεις της, επανεξετάζοντας τις πρώιμες κατακτήσεις της υπό το φως των ύστερων ευρημάτων της.

Υποδειγματική έκφανση αυτής της ακατάπαυστης κοπιώδους εργασίας πάνω στα ήδη κεκτημένα αποτελεί και το γεγονός πως ο Χούσερλ, εντέλει, δημοσίευσε το κείμενο που επιμελήθηκε η Στάιν μόλις μια δεκαετία αργότερα, το 1928, αναθέτοντας την τελική επιμέλεια στον Μάρτιν Χάιντεγκερ. Αφορμή αποτέλεσε μια συνάντηση των δύο τον Απρίλιο του 1926 στο Τότναουμπεργκ, στον Μέλανα Δρυμό, όταν ο Χάιντεγκερ έδειξε στον Χούσερλ ένα σχεδόν ολοκληρωμένο χειρόγραφο του *Είναι και Χρόνος*, το οποίο σκεφτόταν να αφιερώσει σ' εκείνον. Ο Χούσερλ τότε του πρότεινε να επιμεληθεί και να δημοσιεύσει τις δικές του έρευνες πάνω στη συνείδηση του χρόνου και ο Χάιντεγκερ δέχτηκε, επισημαίνοντας πως θα μπορούσε να το κάνει μόνο μετά τη δημοσίευση του *Είναι και Χρόνος*, αλλά και ότι λόγω ανειλημμένων υποχρεώσεων δεν θα μπορούσε να αναλάβει τη διεξοδική επιμέλεια του κειμένου.⁹ Ο Χούσερλ έδωσε στον Χάιντεγκερ το επεξεργασμένο

μανθεί πως η επιλογή αυτή συνοδεύεται από την απόφασή μας να μην συμπεριληφθούν ορισμένες υποσημειώσεις του επιμελητή της γερμανικής έκδοσης και, πιο συγκεκριμένα, εκείνες οι οποίες παραπέμπουν τον αναγνώστη στα αρχικά κείμενα πάνω στα οποία βασίζονται τα κείμενα της τελικής δημοσιευμένης έκδοσης του 1928 και τα οποία είναι δημοσιευμένα στο δεύτερο μέρος του τόμου *Hua X*.

9 Το *Είναι και Χρόνος* δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, τεύχος VIII (1927), σ. 1-438.

κείμενο της Στάιν και όχι το δικό του πρωτότυπο στενογραφημένο χειρόγραφο. Ο Χάιντεγκερ το διάβασε προσεκτικά κάνοντας μόνο ορισμένες υφολογικές παρεμβάσεις.¹⁰ Το τελικό αποτέλεσμα δεν είναι άλλο από το κείμενο που έχουμε σήμερα στα χέρια μας και το οποίο αντιστοιχεί στο πρώτο μέρος της ελληνικής μετάφρασης, στην οποία έχουμε λάβει επιπλέον υπόψη τις διευκρινιστικές προσθήκες του επιμελητή της γερμανικής έκδοσης στη *Husserliana*.

Το κείμενο του δεύτερου μέρους της παρούσας μετάφρασης προέρχεται από μια σειρά χειρογράφων που συνέγραψε ο Χούσσερλ την περίοδο 1917–1918, κατά τη διάρκεια της διαμονής του στο Μπερνάου (Αύγουστος–Σεπτέμβριος 1917 και Φεβρουάριος–Μάρτιος 1918), όπου και πέρασε τις διακοπές του. Κίνητρο για τη συγγραφή τους αποτέλεσε, όπως μπορεί να φανταστεί κανείς, η απόπειρα της Στάιν να επιμεληθεί και να ετοιμάσει για δημοσίευση τα παλαιότερα χειρόγραφα. Ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Χούσσερλ έδειξε απροθυμία να διευκολύνει τη Στάιν στο έργο της ήταν ότι η ενασχόλησή του με τα προηγούμενα χειρόγραφα αποτέλεσε αφορμή για να ξεκινήσει μια νέα έρευνα πάνω στο ζήτημα της φαινομενολογίας του χρόνου. Έτσι, παρά το σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα στο οποίο γράφτηκαν τα εν λόγω χειρόγραφα, ο Χούσσερλ επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο ακολουθώντας τη

¹⁰ Όπως μας πληροφορεί ο Μπαιμ, παραθέτοντας ένα απόσπασμα από την αλληλογραφία του Χούσσερλ με τον Ρόμαν Ίνγκαρντεν (η επιστολή φέρει την ημερομηνία 13 Ιουλίου 1928), ο Χούσσερλ μάλλον ανέμενε μια πιο εκτενή επιμέλεια του κειμένου. Βλ. *Hua X*, σ. XXIV, υποσημείωση 2. (Στη συγκεκριμένη περίπτωση, παραπέμπουμε στην εισαγωγή του επιμελητή του τόμου *Hua X*, όπου η αρίθμηση των σελίδων γίνεται με λατινικούς αριθμούς.)

νέα κατεύθυνση που έλαβε η έρευνά του, με αποτέλεσμα ο αριθμός των σελίδων που προέκυψαν να αντιστοιχεί σε ένα ολόκληρο ξεχωριστό έργο.¹¹ Όταν ο Χούσσερλ ζήτησε από τον Χάιντεγκερ να αναλάβει τη δημοσίευση των κειμένων που είχε ήδη επιμεληθεί η Στάιν, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι σκόπευε να προχωρήσει και στην επιμέλεια και δημοσίευση των χειρογράφων του Μπερνάου. Εφόσον, όμως, ο Χάιντεγκερ απέφευγε να ασχοληθεί με τα στενογραφημένα χειρόγραφα, το σχέδιό του θα έπρεπε να αναβληθεί. Ο ίδιος ο Χάιντεγκερ ήταν ενήμερος για την ύπαρξη των συγκεκριμένων χειρογράφων, κατά πάσα πιθανότητα δίχως να γνωρίζει το περιεχόμενό τους, και αναφέρθηκε σε αυτά στις εισαγωγικές παρατηρήσεις που πρόσθεσε στο τελικό κείμενο των Διαλέξεων για τη φαινομενολογία του χρόνου που επιμελήθηκε και δημοσίευσε. Ο Χούσσερλ εκείνη την εποχή φαινόταν αποφασισμένος να προχωρήσει στην προετοιμασία των χειρογράφων του Μπερνάου για δημοσίευση και στράφηκε αυτή τη φορά στον Ρόμαν Ίνγκαρτεν, ο οποίος, όμως, απέφυγε ευγενικά οποιαδήποτε εμπλοκή στο έργο αυτό. Ο τελικός αποδέκτης των χειρογράφων ήταν ο στενός βοηθός και μαθητής του Χούσσερλ, Όυγκεν Φινκ, στον οποίο ο Χούσσερλ τα εμπιστεύτηκε κατά το τέλος του 1928. Συνεργάστηκαν στενά και με εντατικούς ρυθμούς για την επεξεργασία των εν λόγω κειμένων, αλλά το έργο φαινόταν να καθυστερεί και έτσι ο Χούσσερλ άφηνε σταδιακά όλο και μεγαλύτερο περιθώριο πρωτοβουλιών στον Φινκ. Μάλιστα, σύντομα άρχισε να γίνεται λόγος ανάμεσά τους για μια κοινή δημοσίευση, στην οποία, εκτός από τα κείμενα του Μπερνάου του Χούσσερλ, θα συμπεριλαμβανόνταν και κείμενα του

¹¹ Ο αριθμός αυτός φτάνει περίπου τα 800 στενογραφημένα φύλλα.

ίδιου του Φινκ.¹² Η ενασχόληση και των δύο με άλλα παράλληλα έργα οδήγησε τελικά στο να μην ευοδωθεί το αρχικό σχέδιο. Μάλιστα, ο ίδιος ο Χούσσερλ, προσπαθώντας να εξετάσει ζητήματα που προέκυψαν μέσα από τις αναλύσεις των χειρογράφων του Μπερνάου, οδηγήθηκε για άλλη μια φορά σε διαφορετικά μονοπάτια έρευνας. Καταπιάστηκε ξανά με το ζήτημα του χρόνου, αν και όχι τόσο επικεντρωμένα όπως στην περίπτωση της διαμονής του στο Μπερνάου, με αποτέλεσμα να συγγράψει έναν σημαντικό όγκο σημειώσεων κατά το διάστημα 1929–1934.¹³ Η δημοσίευση των χειρογράφων του Μπερνάου δεν αποτελούσε πλέον προτεραιότητα. Τα πρωτότυπα χειρόγραφα έμειναν στα χέρια του Φινκ για αρκετά χρόνια και τελικά τα παρέδωσε ο ίδιος στα αρχεία του Χούσσερλ στη Λουβαίν το 1969. Δημοσιεύτηκαν στη σειρά της *Husserliana* μόλις το 2001 στον τόμο XXXIII, με την επιμέλεια των Ρούντολφ Μπερνέτ και Ντήτερ Λόμαρ.

Για την ελληνική μετάφραση, επιλέξαμε τα δύο πρώτα κείμενα του τόμου XXXIII, τα οποία σχετίζονται άμεσα με το πρώτο μέρος του τόμου X. Η σημασία τους έγκειται σε μια θεμελιώδη συμπλήρωση των προηγούμενων αναλύσεων του Χούσσερλ. Η συμπλήρωση αυτή αποσκοπούσε στο να καλυφθεί ένα βασικό κενό: έπρεπε να προβεί σε

12 Βλ. Rudolf Bernet, «Husserl's New Phenomenology of Time Consciousness in the Bernau Manuscripts», στο: Dieter Lohmar & Ichiro Yamaguchi (επιμ.), *On Time – New Contributions to the Husserlian Phenomenology of Time*, Phaenomenologica 197, Springer, Ντόρντρεχτ 2010, σ. 3.

13 Οι σημειώσεις αυτές δημοσιεύτηκαν σε ξεχωριστό τόμο της *Husserliana* (στη σειρά των *Husserliana Materialien*) με τίτλο «Τα χειρόγραφα C». Το C αντιστοιχεί στον κωδικό-ένδειξη του συνόλου των συγκεκριμένων χειρογράφων, όπως προκύπτει από το ταξινομικό σύστημα που έχει υιοθετηθεί επίσημα στα αρχεία του Χούσσερλ στη Λουβαίν του Βελγίου.

μια ανάλυση του πρωταρχικού τρόπου με τον οποίο η συνείδηση σχετίζεται με το μέλλον — κάτι στο οποίο μέχρι τότε δεν είχε αφιερώσει παρά ελάχιστες γραμμές, και η έλλειψη αυτή δύσκολα περνά απαρατήρητη. Θεωρήσαμε, λοιπόν, απαραίτητη τη συμπλήρωση με τα συγκεκριμένα κείμενα των χειρογράφων του Μπερνάου, ώστε ο αναγνώστης να είναι σε θέση να σχηματίσει ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τη φαινομενολογία της συνείδησης του χρόνου του Χούσσερλ, δίχως να απογοητευθεί από αυτή τη σημαντική εκκρεμότητα του πρώτου μέρους. Πέραν αυτού, η σημαντική αυτή προσθήκη αποτυπώνει με ακρίβεια τις σχετικές μετατοπίσεις που συντελέστηκαν κατά την περίοδο ανάμεσα στις Διαλέξεις για τη φαινομενολογία της συνείδησης του εσωτερικού χρόνου του 1905 και στα χειρόγραφα του 1917–1918. Τα κείμενα του δεύτερου μέρους της μετάφρασης δίνουν τη δυνατότητα να διαβάσουμε τα κείμενα του πρώτου μέρους υιοθετώντας τη σκοπιά του Χούσσερλ την εποχή που η Στάιν δούλευε εντατικά για την ενοποίησή τους.

II. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ.

ΠΡΩΤΕΣ ΑΠΟΡΙΕΣ

Όπως είναι γνωστό, το φιλοσοφικό ερώτημα για τον χρόνο δεν προκύπτει για πρώτη φορά από κάποιον νεωτερικό προβληματισμό. Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα, συναντάμε στην ιστορία της φιλοσοφίας αλληπάλληλες προσπάθειες να δοθεί στο αίνιγμα του χρόνου μια διαχειρίσιμη μορφή, να αποκτήσει το ίδιο το ερώτημα την οικειότητα που ήδη διαθέτει εκείνο για το οποίο ρωτά: ο χρόνος. Πράγματι, φαίνεται να συμμεριζόμαστε την έκπληξη του Αυγουστίνου όταν διαπιστώνει ότι, ενώ γνωρίζει τι είναι

ο χρόνος, δεν είναι σε θέση να δώσει μια ικανοποιητική απάντηση σε κάποιον που ζητά από αυτόν να του το εξηγήσει.¹⁴ Φαίνεται πως η καθημερινή μας βεβαιότητα ότι γνωρίζουμε τι είναι ο χρόνος είναι συνυφασμένη με το παράλληλο και οικείο γεγονός ότι ο χρόνος συνιστά για μας ένα μυστήριο. Υπό μια έννοια, βιώνουμε την ίδια την καθημερινή γνώση μας για τον χρόνο ως αβεβαιότητα, μια αβεβαιότητα που καιροφυλακτεί σε κάθε γωνιά και διαμορφώνει σιωπηλά την εμπειρία μας για τον κόσμο. Γιατί δύσκολα μπορούμε να βρούμε κάποια πτυχή της γνώσης μας για τον κόσμο ή για τη ζωή μας μέσα στον κόσμο, η εξέταση της οποίας να μη συνδέεται έμμεσα ή άμεσα με το ερώτημα για τον χρόνο. Αυτή η καθολική εσωτερική σύνδεση του προβλήματος του χρόνου με τη ζωή μας δεν μπορούσε να περάσει απαρατήρητη από τον Χούσερλ. Ακολουθώντας μια μακρά παράδοση από τον Αυγουστίνο μέχρι τον Καντ, είχε την πεποίθηση πως ο κατάλληλος τόπος για να πραγματευθούμε το πρόβλημα του χρόνου είναι εκεί όπου εντοπίζεται ο ακατάλυτος δεσμός του χρόνου με τη συνείδησή μας.

Ας δούμε, για αρχή, την οπτική από την οποία ο Χούσερλ προσεγγίζει το ζήτημα του χρόνου. Από μια γενική σκοπιά, τα ανθρώπινα βιώματα έχουν διάρκεια και, χάρη στη διάρκειά τους αυτή, συνδέονται μεταξύ τους μέσα σε μια ροή. Αυτή δεν είναι άλλη από τη ροή των συνειδησιακών βιωμάτων ή τη ροή της συνείδησης. Το κάθε βίωμα έχει, λοιπόν, τη θέση του μέσα στη ροή της

¹⁴ Ο Χούσερλ ξεκινά παραθέτοντας τον Αυγουστίνο: «Τι είναι ο χρόνος; Όταν κανείς δεν μου θέτει το ερώτημα, ξέρω τι είναι. Αν όμως θελήσω να τον ερμηνεύσω σε κάποιον, δεν ξέρω τι να πω». Άγιος Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις*, 2ος τόμος, Βιβλίο Ενδέκατο, μτφ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 166.

συνείδησης. Από την πλευρά της, η συνείδηση συγκροτεί το αντικείμενο, δηλαδή του επιτρέπει να εμφανίζεται σε αυτήν. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, όταν βλέπω αυτό το βιβλίο. Τέλος, το αντικείμενο έχει τη θέση του μέσα στον ένα αντικειμενικό χρόνο. Αυτό εδώ το βιβλίο γίνεται αντιληπτό στη διάρκειά του, για παράδειγμα, ως κάτι που υπάρχει ταυτόχρονα με τα υπόλοιπα βιβλία πάνω στη βιβλιοθήκη, με την ίδια τη βιβλιοθήκη ή και το δωμάτιο. Προφανώς, η διάρκεια του βιβλίου στον αντικειμενικό χρόνο διαφέρει από τη διάρκεια του δικού μου βιώματος της αντίληψης. Πιο αναλυτικά, το βιβλίο ως αντιληπτικό αντικείμενο είναι εκεί, σταθερό, διατηρώντας την ταυτότητά του καθώς εξερευνούμε τις διαφορετικές όψεις του. Δεν διαλύεται όταν το βλέμμα μας το διανύει ή όταν η προσοχή μας αποσπάται από την ολότητά του για να εστιάσει στο τάδε ή το δείνα χαρακτηριστικό του. Όταν ανοιγοκλείνουμε τα μάτια μας, διακόπτοντας την αντιληπτική εμπειρία, γνωρίζουμε ότι το βιβλίο που βρίσκεται μπροστά μας δεν πλήττεται από το γεγονός ότι σχηματίστηκε ένα αντιληπτικό κενό μέσα στη ροή της δικής μας εμπειρίας. Το βιβλίο που βλέπω «τώρα» είναι το ίδιο με το βιβλίο που είδα «πριν», και αυτό αποτελεί βασική προϋπόθεση για να μπορέσω να το αντιληφθώ. Κατανοώ τη χρονική του θέση και την ατομικότητά του μέσα στο αντικειμενικό πέρασμα του χρόνου, και αυτό είναι ανεξάρτητο από το δικό μου βίωμα.

Τι μπορούμε να πούμε, όμως, για την ιδιαίτερη διάρκεια του ίδιου του βιώματός μας, για τους χρονικούς τρόπους με τους οποίους δίνεται αυτό το ίδιο; Πώς θα αποδεσμευθούμε από την τάση μας να στρεφόμεστε στο ίδιο το βιβλίο, ώστε να φέρουμε στην επιφάνεια τη διάρκεια του δικού μας βιώματος; Έχουμε εμπειρία της διάρκειας

του ίδιου του βιώματος, για παράδειγμα, του βιώματος της αντίληψης αυτού του βιβλίου που βρίσκεται μπροστά μας. Κατανοούμε τουλάχιστον τα εξής: η αντίληψή μας συμβαίνει για εμάς τώρα (στο παρόν), εκτυλίσσεται ως μια ακολουθία τέτοιων παρόντων, τα οποία στοιχίζονται και περνούν το ένα μετά το άλλο, και εμπεριέχει τη συνείδηση της συνέχειας αυτής της διαδοχής. Πράγματι, δεν αντιλαμβάνομαι παροντικές στιγμές παραταγμένες η μία δίπλα στην άλλη και διακριτές μεταξύ τους, αλλά οι διαφορετικές χρονικές φάσεις του βιώματος, τα διαφορετικά παρόντα, συνυφαίνονται εσωτερικά μεταξύ τους, συγκροτώντας τη συνεχή ροή της ίδιας της συνείδησης, τη συνέχειά της. Συνεπώς, η αντίληψη ενός διαρκούς αντικειμένου δεν είναι ένα απλό άθροισμα στιγμιαίων και διακεκομμένων παρόντων αλλά διαθέτει τη δική της χρονική δομή. Αυτή είναι η δομή την οποία καλούμαστε να διερευνήσουμε φαινομενολογικά. Ας ονομάσουμε αυτό τον χρόνο «υποκειμενικό» ή «χρόνο της συνείδησης» για να τον διακρίνουμε από τον αντικειμενικό χρόνο. Αυτή η διάκριση αποτελεί τον πυρήνα της σκέψης του Χούσερλ.

Η οριοθέτηση του προβλήματος σε αυτό το πλαίσιο δεν αποτελούσε, βέβαια, κάτι το πρωτόγνωρο την εποχή που ο Χούσερλ καταπαιάστηκε με το πρόβλημα του χρόνου. Μελέτησε προσεκτικά κάποιες βασικές θέσεις που υποστήριξαν σύγχρονοί του στοχαστές —κυρίως εκείνες του Φραντς Μπρεντάνο (βλ. §§3–6)—, σχολιάζοντάς τις κριτικά και ανοίγοντας τον δρόμο για τη φαινομενολογική ανάλυση της συνείδησης του χρόνου. Αλλά ο Χούσερλ έθεσε το πρόβλημα του χρόνου στην πιο ριζική του εκδοχή.

ΙΙΙ. Η ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Για να κατανοήσουμε, ωστόσο, τη ριζικότητα της συνεισφοράς του Χούσσερλ στη διερεύνηση του προβλήματος του χρόνου, θα πρέπει να ξεκινήσουμε από τη μέθοδό του, αυτό που αποκαλούσε «φαινομενολογική αναγωγή» (*phänomenologische Reduktion*).

Είναι γνωστό ότι ο Χούσσερλ άρχισε να αναπτύσσει την ιδέα του για την περίφημη φαινομενολογική αναγωγή περίπου το 1906–1907. Μίλησε δημόσια γι' αυτή για πρώτη φορά στις «Πέντε Διαλέξεις» που έδωσε από την 26η Απριλίου έως τη 2α Μαΐου 1907 και οι οποίες έχουν δημοσιευτεί με τον τίτλο *Η ιδέα της φαινομενολογίας* (*Hua II*). Η ιδέα της φαινομενολογικής αναγωγής συνέχισε να ωριμάζει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για μια συνεχή εκλέπτυνση της μεθόδου του παράλληλα με τα ευρήματα στα οποία οδηγούνταν στις έρευνές του. Παρ' όλα αυτά, η γενικότερη ιδέα της αναγωγής δεν ήταν κάτι στο οποίο έφτασε ο Χούσσερλ για πρώτη φορά στις «Πέντε Διαλέξεις» ή στη γνωστή διατύπωση της φαινομενολογικής αναγωγής στις *Ιδέες I*. Ήδη στις *Λογικές Έρευνες* του 1900–1901 ο Χούσσερλ εφαρμόζει ένα μεθοδολογικό μοτίβο φαινομενολογικής αναγωγής, μια εκδοχή του οποίου –η πιο ριζική– είναι η υπερβατολογική φαινομενολογική αναγωγή. Δεν είναι εδώ το κατάλληλο μέρος για να επεκταθούμε στο σημαντικό αυτό ζήτημα. Υπάρχουν αρκετές ξενόγλωσσες μελέτες τις οποίες μπορεί να συμβουλευθεί ο αναγνώστης.¹⁵ Το μόνο που θα

15 Βλ. ενδεικτικά τους εξής τίτλους: R. Bernet, I. Kern & E. Marbach, *Edmund Husserl – Darstellung seines Denkens*, 2η έκδοση, Felix Meiner, Αμβούργο 2016, σ. 56–74 (αγγλ. μτφ: R. Bernet, I. Kern & E. Marbach,

πρέπει να συγκρατήσουμε σε συνάφεια με το κείμενό μας είναι ότι η φαινομενολογική αναγωγή αποτελεί τη μέθοδο μέσω της οποίας αποκτά κανείς πρόσβαση στο φαινομενολογικό πεδίο έρευνας της υποκειμενικότητας: αντί να στρέφουμε το βλέμμα μας προς τον κόσμο, στρέφουμε το βλέμμα μας προς την ίδια τη συνείδηση και τους τρόπους με τους οποίους αυτή αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Είμαστε εμείς που επιτελέσαμε την αντίληψη αυτού του βιβλίου πάνω στο ράφι και δεν διαφοροποιούμε ως προς τίποτε την πεποίθησή μας ότι αυτό το βιβλίο έχει διάρκεια, είναι πραγματικό, βρίσκεται δίπλα σε άλλα κτλ. Αλλά τα παραπάνω τα θέτουμε, τρόπον τινά, «εκτός δράσης» (*ausser Aktion*), «τα αποκλείουμε ή τα εξουδετερώνουμε» (*schalten aus*), τα θέτουμε «εντός παρενθέσεων» (*klammer sie ein*). Είναι ακόμα εκεί, όπως είναι εκεί κάτι που το κλείνουμε σε παρενθέσεις για να δηλώσουμε ότι το είπε κάποιος άλλος. Εντούτοις, δεν είναι εκεί με τον ίδιο τρόπο. Η οπτική μας αλλάζει: τώρα πια δεν μας ενδιαφέρει αυτό το βιβλίο, αλλά ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάστηκε σ' εμάς, η ίδια η δομή του δικού μας βιώματος. Το βιώμά μας, αυτό της

An Introduction to Husserlian Phenomenology, Northwestern University Press, Ήβανστον 1993, σ. 58–77). Dieter Lohmar, «Die Idee der Reduktion», στο: Heinrich Hüni & Peter Trawny (επιμ.), *Die erscheinende Welt. Festschrift für Klaus Held*, Duncker & Humblot, Βερολίνο 2002, σ. 751–771. Panos Theodorou, *Husserl and Heidegger on Reduction, Primordiality, and the Categorical. Phenomenology Beyond its Original Divide*, Contributions to Phenomenology 83, Springer, Ντόρντρεχτ 2015, Κεφ. 2 και 3. Στα ελληνικά μπορεί κανείς να ανατρέξει στο: Robert Sokolowski, *Εισαγωγή στη Φαινομενολογία*, μτφ. Παύλος Κόντος, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2003, σ. 39–63, όπως και στα: Παύλος Κόντος, «Η “Φαινομενολογική αναγωγή” και ο κόσμος της αντίληψης», *Δευκαλίων* 16/1 (1998), σ. 65–78, και Π. Θεοδώρου, «Το Πρόβλημα των Αναγωγών στη Φαινομενολογία του E. Husserl», *Δευκαλίων* 19/1 (2001), σ. 27–60.

(κατ' αίσθηση) αντίληψης, δεν είναι πλέον κάτι που κάνουμε αλλά κάτι που το εξετάζουμε ως εάν να γινόμαστε οι θεατές ή θεωροί της ίδιας μας της συνείδησης.

Είναι αλήθεια ότι στο κείμενό μας δεν θα βρούμε κάποια ρητή αναφορά στην επιτέλεση της αναγωγής που είναι απαραίτητη για να φτάσουμε στο βαθύτερο επίπεδο της συνείδησης του χρόνου. Αυτό οφείλεται στο ότι οι Διαλέξεις για τη φαινομενολογία του χρόνου έλαβαν χώρα το 1905, δηλαδή πριν από τις «Πέντε Διαλέξεις» στις οποίες ο Χούσερλ μίλησε για την υπερβατολογική αναγωγή. Παρ' όλα αυτά, η πρόθεσή του να προβεί σε μια τέτοια αποσαφήνιση του πεδίου έρευνας δηλώνεται ξεκάθαρα από το ότι αποκλείει από τη φαινομενολογική έρευνα στην οποία πρόκειται να προβεί οποιαδήποτε υπόθεση, βεβαιότητα και πεποίθηση αναφορικά με τον αντικειμενικό χρόνο (βλ. *Hua X*, §1). Με τον αντικειμενικό χρόνο ασχολείται εκείνος που εξετάζει τα αντικείμενα της αντίληψης, για παράδειγμα, αυτό το βιβλίο, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτό το βιβλίο εμφανίζεται στη συνείδηση, εκείνος που υποθέτει ότι έχει ήδη εκ των προτέρων εξηγήσει τι είναι («πραγματικότητα»), τι είναι «κόσμος», τι είναι «αντικειμενικότητα», που υποθέτει ότι τα πράγματα έχουν μια ζωή από μόνα τους. Αντίθετα, εκείνο με το οποίο θα ασχοληθεί ο Χούσερλ δεν είναι ο αντικειμενικός χρόνος ή ο χρόνος της φυσικής επιστήμης για έναν «έτοιμο» κόσμο, αλλά ο χρόνος έτσι όπως βιώνεται πρωταρχικά από εμάς, ο χρόνος των βιωμάτων μέσα στη συνειδησιακή ροή. Προκύπτουν τότε αντιθετικά ζεύγη: για παράδειγμα, ο εξωτερικός χρόνος των πραγμάτων του φυσικού κόσμου ή αντικειμενικός χρόνος αντιτίθεται στον εμμενή χρόνο της συνείδησης. Ο Χούσερλ θα δείξει ότι είναι αδύνατον να κατανοήσουμε τον πρώτο εάν πρώτα δεν διαλευκάνουμε

τον δεύτερο ή, σε μια πιο ακραία διατύπωση, ότι ο πρώτος συγκροτείται από τον δεύτερο. Θα ρωτήσει, όμως, κανείς: δεν αποτελεί και η συνείδησή μας μέρος του κόσμου, κάτι που καθορίζεται από κάποιον ψυχολογικό ή φυσικό νόμο; Σε αυτό ακριβώς το σημείο ο Χούσερλ θα επιδιώξει να λάβει μια ριζοσπαστική στάση. Η επιτέλεση της φαινομενολογικής αναγωγής φωτίζει ακριβώς αυτή την εξαιρετική συνθήκη της συνείδησης. Μέσα στο πεδίο που διανοίγεται από την αναγωγή, το βίωμα εξετάζεται ως κάτι απεξαρτημένο από κάθε ερμηνεία που θα το ενέτασσε στην πραγματικότητα του φυσικού κόσμου, είτε στη φυσική είτε στην ψυχική διάστασή του. Η συνείδηση και τα βιώματά της εξετάζονται σαν ένα ειδικό πεδίο έρευνας, όπου το τι είναι «πραγματικό», τι είναι «χρόνος» κτλ. καθορίζονται πριν από κάθε αναφορά στον αντικειμενικό χρόνο και την αντικειμενική πραγματικότητα. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η φαινομενολογική αναγωγή του Χούσερλ έχει δύο στιγμές: ο αποκλεισμός του αντικειμενικού χρόνου αποτελεί την αρνητική στιγμή της αναγωγής, ενώ η στροφή της προσοχής μας στον χρόνο που δίνεται πρωταρχικά, δηλαδή στον υποκειμενικό χρόνο, είναι η θετική στιγμή. Η μετατόπιση αυτή διανοίγει μπροστά μας το πεδίο της συνείδησης, δίνοντάς μας πρόσβαση στα πρωταρχικά φαινομενολογικά δεδομένα και στην πρωταρχική χρονική δομή της εμπειρικής μας ζωής.

IV. Η ΑΠΟΒΛΕΠΤΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Τι είναι, όμως, εκείνο το οποίο μας δίνεται όταν, μέσω της συγκεκριμένης φαινομενολογικής αναγωγής, στρεφόμεστε στο πρωταρχικό επίπεδο της εμμενούς συνείδησης

[1]

Α'

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

*Οι διαλέξεις
για τη συνείδηση του εσωτερικού χρόνου
από το έτος 1905*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανάλυση της συνείδησης του χρόνου αποτελεί ένα πανάρχαιο πρόβλημα της περιγραφικής ψυχολογίας και της γνωσιοθεωρίας. Ο πρώτος ο οποίος αισθάνθηκε σε βάθος τις τεράστιες δυσκολίες του ζητήματος και μόχθησε για να τις αντιμετωπίσει, φτάνοντας σε σημείο απόγνωσης, ήταν ο Αυγουστίνος. Ακόμη και σήμερα, όποιος καταπιάνεται με το πρόβλημα του χρόνου πρέπει να μελετήσει ενδελεχώς τα κεφάλαια 14–28 του Ενδέκατου Βιβλίου των *Εξομολογήσεων*. Διότι η νεωτερική εποχή, τόσο υπερήφανα για τη γνώση της, δεν έχει κατορθώσει να φτάσει ή να ξεπεράσει αυτό τον μεγάλο στοχαστή που πάλεψε με τόσο μεγάλη σοβαρότητα απέναντι σε αυτό το πρόβλημα. Ακόμη και σήμερα μπορεί κανείς να πει μαζί με τον Αυγουστίνο: *si nemo a me quaerat, scio, si quaerenti explicare velim, nescio*.¹

¹ «Τι είναι ο χρόνος; Όταν κανείς δεν μου θέτει το ερώτημα, ξέρω τι είναι. Αν όμως θελήσω να τον ερμηνεύσω σε κάποιον, δεν ξέρω τι να πω»· Άγιος Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις*, τόμ. Β', Βιβλίο Ενδέκατο, μτφ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 166.

Φυσικά, το τι είναι ο χρόνος το γνωρίζουμε όλοι, είναι το κατεξοχήν γνωστό. Μόλις, όμως, αποπειραθούμε να λογοδοτήσουμε για τη συνείδηση του χρόνου, να θέσουμε τον αντικειμενικό χρόνο και την υποκειμενική συνείδηση του χρόνου στη σωστή τους σχέση, να καταστήσουμε κατανοητό πώς μπορεί να συγκροτηθεί χρονική αντικειμενικότητα, ατομική αντικειμενικότητα εν γένει, μέσα στην υποκειμενική συνείδηση του χρόνου, εμπλεκόμεστε στις πιο ιδιαίτερες δυσκολίες, αντιφάσεις και συγχύσεις. Το ίδιο συμβαίνει, μάλιστα, ακόμη και όταν προσπαθούμε [4] απλά να αναλύσουμε την καθαρά υποκειμενική συνείδηση του χρόνου, το φαινομενολογικό περιεχόμενο των χρονικών βιωμάτων.

Μπορούμε να ξεκινήσουμε την έρευνά μας με μια παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο ανέλυσε τον χρόνο ο Μπρεντάνο. Δυστυχώς, ο ίδιος δεν δημοσίευσε ποτέ τις σχετικές αναλύσεις αλλά τις μοιράστηκε με άλλους μόνο σε διαλέξεις του. Ο Μάρτυ τις παρουσίασε αρκετά συνοπτικά στο κείμενό του περί της ανάπτυξης της χρωματικής αίσθησης που δημοσιεύτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1870² και ο Στουμπφ αναφέρθηκε σε αυτές στο έργο του για την ψυχολογία του ήχου.³

§1. Εξουδετέρωση του αντικειμενικού χρόνου

Θα πρέπει πρώτα να γίνουν μερικές γενικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις. Αυτό στο οποίο αποσκοπούμε είναι μια φαινομενολογική ανάλυση της συνείδησης του χρόνου.

2 Anton Marty, *Die Frage nach der geschichtlichen Entwicklung des Farbensinnes*, Βιέννη 1879, σ. 41 κ.ε.

3 Carl Stumpf, *Tonpsychologie*, II, Λειψία 1890, σ. 277.

Αυτό που αρμόζει σε αυτού του είδους την ανάλυση, όπως και σε κάθε άλλη παρόμοια ανάλυση, είναι ο πλήρης αποκλεισμός κάθε υπόθεσης, βεβαιότητας και πεποίθησης σχετικά με τον αντικειμενικό χρόνο (ο αποκλεισμός όλων των υπερβατικών προϋποθέσεων περί του υπαρκτού). Από αντικειμενική σκοπιά, κάθε βίωμα, όπως και κάθε πραγματικό ον και κάθε πραγματική οντική στιγμή, μπορεί να έχει τη θέση του στον έναν και μοναδικό αντικειμενικό χρόνο — αυτό αφορά, επίσης, το ίδιο το βίωμα της χρονικής αντίληψης και της χρονικής παράστασης. Μπορεί κανείς να βρίσκει ενδιαφέρον το να προσδιορίσει τον αντικειμενικό χρόνο ενός βιώματος, και μάλιστα ενός βιώματος που συγκροτεί χρόνο. Μπορεί, επίσης, να αποτελέσει μια ενδιαφέρουσα έρευνα το να διαπιστώσει κανείς πώς ο χρόνος που τίθεται ως αντικειμενικός σε μια συνείδηση του χρόνου σχετίζεται με τον πραγματικό, αντικειμενικό χρόνο, [δηλαδή να εξετάσει] κατά πόσο οι εκτιμήσεις των χρονικών διαστημάτων αντιστοιχούν στα αντικειμενικώς πραγματικά χρονικά διαστήματα ή εάν αποκλίνουν από αυτά. Αυτό, όμως, δεν αποτελεί έργο της φαινομενολογίας. Όπως το πραγματικό πράγμα, ο πραγματικός κόσμος, δεν αποτελεί φαινομενολογικό δεδομένο, δεν συνιστά φαινομενολογικό δεδομένο ούτε και ο κοσμικός χρόνος, ο πραγματικός χρόνος, ο χρόνος της φύσης με την έννοια που έχει ο όρος στις φυσικές επιστήμες αλλά και με την έννοια που έχει στην ψυχολογία ως φυσική επιστήμη του ψυχικού στοιχείου.

Μπορεί, παρ' όλα αυτά, να δίνεται η εντύπωση πως, όταν μιλάμε για ανάλυση της συνείδησης του χρόνου, για [5] τον χρονικό χαρακτήρα των αντικειμένων της αντίληψης, της ενθύμησης, της αναμονής, είναι σαν να λαμβάνουμε ήδη ως προϋπόθεση το αντικειμενικό πέρασμα του χρόνου

και ότι, στην ουσία, το μόνο που κάνουμε είναι να μελετάμε τους υποκειμενικούς όρους δυνατότητας μιας εποπτείας του χρόνου και μιας αυθεντικής γνώσης του χρόνου. Αυτό το οποίο δεχόμαστε, όμως, δεν είναι η ύπαρξη ενός κοσμικού χρόνου, η ύπαρξη μιας εμπράγματης (*dinglichen*) διάρκειας κ.λπ. αλλά ο εμφανιζόμενος χρόνος, η εμφανιζόμενη διάρκεια ως τέτοια. Αυτά, όμως, αποτελούν απόλυτες δοτικότητες, η αμφισβήτηση των οποίων θα ήταν δίχως νόημα. Με βάση τα παραπάνω, δεχόμαστε βεβαίως έναν υπαρκτό χρόνο· αυτός, όμως, δεν είναι ο χρόνος του κόσμου της εμπειρίας, αλλά ο *εμμενής χρόνος* της ροής της συνείδησης. Το ότι η συνείδηση ενός ηχητικού συμβάντος, μιας μελωδίας που ακούω μόλις τώρα, επιδεικνύει μια διαδοχή είναι κάτι για το οποίο έχουμε μια ενάργεια που θα καθιστούσε ανόητη κάθε αμφιβολία και διάψευση.

Θα καταστεί ίσως περισσότερο σαφές τι σημαίνει η εξουδετέρωση του αντικειμενικού χρόνου εάν εξετάσουμε με παράλληλο τρόπο την περίπτωση του χώρου, εφόσον ο χώρος και ο χρόνος παρουσιάζουν τόσο σημαντικές και αξιοσημείωτες αναλογίες. Αυτό που ανήκει στη σφαίρα του φαινομενολογικώς δεδομένου είναι η συνείδηση του χώρου, δηλαδή το βίωμα εντός του οποίου επιτελείται η «εποπτεία του χώρου» ως αντίληψη και φαντασία. Όταν ανοίγουμε τα μάτια, βλέπουμε εντός του αντικειμενικού χώρου. Αυτό σημαίνει —όπως μας δείχνει η αναστοχαστική εξέταση— ότι έχουμε οπτικά περιεχόμενα αισθήματος (*Empfindungsinhalte*) που θεμελιώνουν μια εμφάνιση του χώρου, μια εμφάνιση προσδιορισμένων πραγμάτων, τα οποία είναι χωρικά διευθετημένα με τον τάδε ή τον δεινά τρόπο. Εάν κάνουμε αφαίρεση από κάθε ερμηνεία που υπερβαίνει αυτό το οποίο δίνεται και εάν αναγάγουμε την αντιληπτική εμφάνιση στα δεδομένα πρωταρχικά

περιεχόμενα, τότε αυτά δίνουν το συνεχές του οπτικού πεδίου, το οποίο είναι οιοσδήποτε χωρικό, όχι όμως χώρος ή μια επιφάνεια εντός του χώρου. Για να το πούμε κάπως χοντρικά, είναι μια διττή συνεχής πολλαπλότητα. Συναντούμε εδώ σχέσεις όπως: «το ένα δίπλα στο άλλο», «το ένα πάνω από το άλλο», «το ένα μέσα στο άλλο», εντοπίζουμε πεπερασμένες γραμμές οι οποίες οριοθετούν πλήρως ένα κομμάτι του πεδίου κ.ο.κ. Αυτές οι σχέσεις, όμως, δεν είναι οι αντικειμενικές χωρικές σχέσεις. Δεν έχει κανένα απολύτως νόημα να πει κανείς, για παράδειγμα, ότι ένα σημείο του οπτικού πεδίου απέχει ένα μέτρο από τη γωνία αυτού εδώ του τραπέζιου, ούτε ότι είναι δίπλα ή πάνω από αυτό κ.ο.κ. Ούτε, φυσικά, διαθέτει η εμφάνιση του πράγματος μια θέση μέσα στον χώρο, όπως και δεν εντάσσεται σε κάποιες χωρικές σχέσεις. Η εμφάνιση του σπιτιού δεν βρίσκεται δίπλα ή πάνω από το σπίτι, δεν απέχει ένα [6] μέτρο από αυτό κ.ο.κ.

Το ίδιο ισχύει, επίσης, και για τον χρόνο. Φαινομενολογικά δεδομένα αποτελούν οι χρονικές ερμηνευτικές καταλήψεις (*Zeitauffassungen*), τα βιώματα εντός των οποίων εμφανίζεται κάτι το χρονικό (με την έννοια του αντικειμενικού χρόνου). Αυτό το οποίο επίσης δίνεται φαινομενολογικά είναι οι συστατικές στιγμές του βιώματος που θεμελιώνουν με ειδικό τρόπο τη χρονική ερμηνευτική κατάληψη ως τέτοια, δηλαδή τα ενδεχομένως ειδικά χρονικά καταληπτικά περιεχόμενα (*Auffassungsinhalte*) (εκείνο που ο μετριοπαθής νατιβισμός ονομάζει το «πρωταρχικό χρονικό»). Όμως, τίποτα από αυτά δεν είναι αντικειμενικός χρόνος. Δεν μπορεί κανείς να βρει το παραμικρό σχετικά με τον αντικειμενικό χρόνο μέσω της φαινομενολογικής ανάλυσης. Το «πρωταρχικό χρονικό πεδίο» δεν είναι κάτι σαν ένα κομμάτι αντικειμενικού χρόνου, το βιωμένο

τώρα[παρόν], ιδωμένο από μόνο του, δεν είναι ένα σημείο στον αντικειμενικό χρόνο κ.ο.κ. Ο αντικειμενικός χώρος, ο αντικειμενικός χρόνος και, μαζί με αυτούς, ο αντικειμενικός κόσμος των πραγματικών πραγμάτων και συμβάντων — όλα αυτά είναι υπερβατικότητες. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο χώρος και η πραγματικότητα δεν είναι υπερβατικά με μια μυστικιστική έννοια, ως «πράγμα καθαυτό», αλλά ακριβώς ο φαινόμενος (*phänomenale*) χώρος, η φαινόμενη χωρο-χρονική πραγματικότητα, η εμφανιζόμενη χωρική μορφή, η εμφανιζόμενη χρονική μορφή. Όλα αυτά δεν είναι βιώματα. Και οι διαρθρωμένες σε τάξη συνάψεις που πρόκειται να βρεθούν στα βιώματα ως αυθεντικές εμπειρίες δεν συναντώνται στην εμπειρική (*empirischen*) αντικειμενική τάξη, δεν εντάσσονται σε αυτή.

Στην πλήρη φαινομενολογική ανάλυση του χωρικού πεδίου ανήκει επίσης η διερεύνηση των τοπικών δεδομένων —την οποία ο νατιβισμός αναλαμβάνει να επιτελέσει μέσα από μια ψυχολογική στάση—, τα οποία συνιστούν την εμμενή τάξη του «πεδίου των οπτικών αισθημάτων», όπως ανήκει και η διερεύνηση αυτού του ίδιου του πεδίου. Τα τοπικά δεδομένα σχετίζονται με τους εμφανιζόμενους αντικειμενικούς τύπους με τον ίδιο τρόπο που τα δεδομένα ποιότητας σχετίζονται με τις εμφανιζόμενες αντικειμενικές ποιότητες. Εάν μιλά κανείς στην πρώτη περίπτωση για τοπικές ενδείξεις, τότε θα πρέπει επίσης να μιλά στη δεύτερη περίπτωση για ποιοτικές ενδείξεις. Το αισθητό κόκκινο είναι φαινομενολογικό δεδομένο, το οποίο παρουσιάζει μια αντικειμενική ποιότητα μόλις εμψυχώνεται από μια συγκεκριμένη λειτουργία ερμηνευτικής κατάληψης· το ίδιο, όμως, δεν είναι ποιότητα. Ποιότητα με την αυθεντική έννοια, δηλαδή με την έννοια μιας ιδιότητας του εμφανιζόμενου πράγματος, δεν είναι το αισθητό κόκκινο

αλλά το αντιληπτό κόκκινο. Το αισθητό κόκκινο ονομάζεται κόκκινο μόνο υπό μια αμφίσημη έννοια, εφόσον το «κόκκινο» είναι το όνομα μιας πραγματικής ποιότητας. Όταν μιλά κανείς, αναφορικά με συγκεκριμένα φαινομενολογικά συμβάντα, για μια «επικάλυψη» του ενός με το άλλο, πρέπει, παρ' όλα αυτά, να λαμβάνει υπόψη του ότι είναι μόνο μέσω της ερμηνευτικής κατάληψης που το αισθητό κόκκινο αποκτά, για πρώτη φορά, την αξία μιας συστατικής στιγμής που παρουσιάζει μια εμπράγματη ποιότητα. Από μόνο του, όμως, δεν περιέχει τίποτα σχετικό. Πρέπει, επίσης, να έχει κανείς υπόψη του ότι η «επικάλυψη» του παρουσιάζοντος και του παρουσιαζόμενου δεν είναι επ' ουδενί επικάλυψη μιας ταυτοτικής συνείδησης, το σύστοιχο της οποίας έχει το όνομα «ένα και το αυτό».

Εάν ονομάσουμε αισθητό ένα φαινομενολογικό δεδομένο το οποίο, μέσω μιας ερμηνευτικής κατάληψης, καθιστά ένα αντικειμενικό πράγμα συνειδητό ως δοσμένο αυτοπροσώπως (*leibhaft*), τότε πρέπει, επίσης, με την ίδια έννοια να διακρίνουμε ανάμεσα σε κάτι χρονικό ως «αισθητό» και σε κάτι χρονικό ως αντιληπτό.⁴ Το τελευταίο αναφέρεται στον αντικειμενικό χρόνο. Το πρώτο, όμως, δεν είναι το ίδιο αντικειμενικός χρόνος (ή θέση μέσα στον αντικειμενικό χρόνο), αλλά εκείνο το φαινομενολογικό

4 Το «αισθητό» θα ήταν τότε ένδειξη μιας έννοιας σχέσης, η οποία από μόνη της δεν θα δήλωνε τίποτα σχετικά με το εάν το αισθητό έχει τον χαρακτήρα αίσθησης (*sensuell*) και μάλιστα σχετικά με το κατά πόσο είναι εμμενές εν γένει υπό την έννοια εκείνου που δίνεται ως αίσθηση (*im Sinne von Sensuellem*). Με άλλα λόγια, θα παρέμενε ασαφές κατά πόσο το ίδιο το αισθητό είναι ήδη συγκροτημένο και μάλιστα ίσως με εντελώς διαφορετικό τρόπο από αυτό που δίνεται ως αίσθηση (*das Sensuelle*). Όμως, θα ήταν καλό να αφήσουμε κατά μέρος αυτή τη διάκριση⁴ δεν ακολουθεί κάθε συγκρότηση το σχήμα «καταληπτικό περιεχόμενο / ερμηνευτική κατάληψη».

δεδομένο μέσω της εμπειρικής κατάληψης (*empirische Apperzeption*) του οποίου συγκροτείται η σχέση με τον αντικειμενικό χρόνο. Τα χρονικά δεδομένα ή, εάν το προτιμά κανείς, οι χρονικές ενδείξεις δεν είναι οι ίδιες *tempora*. Ο αντικειμενικός χρόνος ανήκει στη συνάφεια της εμπειρικής αντικειμενικότητας. Τα «αισθητά» χρονικά δεδομένα δεν είναι απλά αισθητά αλλά φέρουν, επίσης, μαζί τους χαρακτήρες ερμηνευτικής κατάληψης, και σε αυτούς τους χαρακτήρες ανήκουν συγκεκριμένες αξιώσεις και νόμιμα χαρακτηριστικά: το να μετριοούνται μεταξύ τους οι χρόνοι και οι χρονικές σχέσεις που εμφανίζονται με βάση τα αισθητά δεδομένα, το να τις εντάσσουν με τον τάδε ή τον δείνα τρόπο σε αντικειμενικές τάξεις, το να διακρίνουν με τον τάδε ή τον δείνα τρόπο πραγματικές τάξεις από εκείνες που μόνο κατά τα φαινόμενα είναι τέτοιες. Εδώ ως αντικειμενικά ισχύον είναι συγκροτείται τελικά ο ένας άπειρος αντικειμενικός χρόνος, εντός του οποίου έχουν τις προσδιορισμένες χρονικές τους θέσεις όλα τα πράγματα και τα συμβάντα, τα σώματα και οι φυσικές τους ιδιότητες, οι ψυχές και οι ψυχικές τους καταστάσεις, χρονικές θέσεις οι οποίες είναι δυνατόν να προσδιοριστούν μέσω του χρονομέτρου.

Μπορεί να ισχύει —δεν χρειάζεται να το κρίνουμε εδώ— ότι αυτοί οι αντικειμενικοί προσδιορισμοί έχουν σε τελική ανάλυση τη βάση τους σε διαπιστώσεις των διαφορών και των σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα στα χρονικά δεδομένα ή, μάλιστα, και στην άμεση ανταπόκριση προς αυτά τα χρονικά δεδομένα. Δεν ταυτίζεται, όμως, απλά, για παράδειγμα, η αισθητή «ταυτοχρονία» (“*Zugleich*”) με την αντικειμενική ταυτοχρονία (*Gleichzeitigkeit*), ούτε η αισθητή ομοιότητα φαινομενολογικών-χρονικών αποστάσεων με την αντικειμενική ομοιότητα

χρονικών αποστάσεων κ.ο.κ. Με την ίδια έννοια, ούτε το αισθητό απόλυτο χρονικό δεδομένο ισοδυναμεί απλά με ένα πλήρες βίωμα του αντικειμενικού χρόνου (αυτό ισχύει και για το απόλυτο δεδομένο του τώρα[παρόντος]). Η σύλληψη, ακόμη και η εναργής σύλληψη, ενός δεδομένου, έτσι όπως αυτό βιώνεται, δεν ισοδυναμεί ακόμα με το να συλλαμβάνει κανείς μια αντικειμενικότητα με εμπειρικό νόημα, μια αντικειμενική πραγματικότητα με την έννοια που κάνουμε λόγο για αντικειμενικά πράγματα, συμβάντα, σχέσεις, για αντικειμενική θέση στον χώρο και στον χρόνο, για αντικειμενικά πραγματικές χωρικές και χρονικές μορφές κ.ο.κ.

Κοιτάζουμε ένα κομμάτι κιμωλία και στη συνέχεια κλείνουμε και ανοίγουμε τα μάτια μας. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε δύο αντιλήψεις. Λέμε τότε ότι βλέπουμε την ίδια κιμωλία δύο φορές. Έχουμε περιεχόμενα τα οποία είναι χρονικώς διακριτά και παρατηρούμε, επίσης, έναν φαινομενολογικό χρονικό διαχωρισμό, μια διάκριση. Ως προς το αντικείμενο, όμως, δεν υφίσταται κανένας διαχωρισμός — είναι το ίδιο: στο αντικείμενο αποδίδουμε διάρκεια, στο φαινόμενο μεταβολή. Μπορούμε, επίσης, να αισθανθούμε υποκειμενικά μια χρονική διαδοχή εκεί όπου αντικειμενικά διαπιστώνει κανείς μια συνύπαρξη. Το βιωμένο περιεχόμενο «αντικειμενοποιείται» και το αντικείμενο συγκροτείται από το υλικό του βιωμένου περιεχομένου με τον τρόπο της ερμηνευτικής κατάληψης. Το αντικείμενο δεν είναι, όμως, απλά το άθροισμα ή το σύμπλεγμα αυτών των «περιεχομένων», και τα «περιεχόμενα» δεν εισέρχονται σε αυτό. Το αντικείμενο είναι κάτι περισσότερο και, κατά κάποιον τρόπο, κάτι διαφορετικό από το περιεχόμενο. Η αντικειμενικότητα ανήκει στην «εμπειρία», και μάλιστα στην ενότητα της εμπειρίας,

στη συνάφεια της φύσης που τίθεται με βάση νόμους της εμπειρίας. Φαινομενολογικά μιλώντας: η αντικειμενικότητα δεν συγκροτείται μέσα στα «πρωταρχικά» περιεχόμενα αλλά μέσα στους χαρακτήρες ερμηνευτικής κατάληψης και μέσα στους νόμους που ανήκουν στην ουσία αυτών των χαρακτήρων. Το να το δει κανείς αυτό σε όλο το βάθος του και να το καταστήσει κατανοητό είναι ακριβώς το έργο μιας φαινομενολογίας της γνώσης.

§2. Το ερώτημα περί της «καταγωγής του χρόνου»

Με βάση αυτές τις σκέψεις, καταλαβαίνουμε επίσης τη διαφορά του φαινομενολογικού (ή γνωσιοθεωρητικού) ερωτήματος περί της καταγωγής από το αντίστοιχο ψυχολογικό ερώτημα, αναφορικά με όλες τις έννοιες που είναι συγκροτησιακές για την εμπειρία και, συνεπώς, αναφορικά και με την έννοια του χρόνου. Το γνωσιοθεωρητικό [9] ερώτημα περί της δυνατότητας της εμπειρίας είναι το ερώτημα περί της ουσίας της εμπειρίας και η αποσαφήνιση της φαινομενολογικής δυνατότητάς της απαιτεί την επιστροφή στα φαινομενολογικά δεδομένα στα οποία συνίσταται, από φαινομενολογική σκοπιά, το αντικείμενο της εμπειρίας. Εφόσον η εμπειρία χωρίζεται μέσω της αντίθεσης μεταξύ «μη αυθεντικού» και «αυθεντικού» κι εφόσον η αυθεντική εμπειρία, δηλαδή η εποπτική και στον ύστατο βαθμό ομόλογη εμπειρία, παρέχει το μέτρο αξιολόγησης της εμπειρίας, είναι ιδιαίτερα απαραίτητη η φαινομενολογία της «αυθεντικής» εμπειρίας.

Συνεπώς, το ερώτημα περί της ουσίας του χρόνου οδηγεί, επίσης, πίσω στο ερώτημα περί της «καταγωγής» του χρόνου. Αυτό το ερώτημα περί καταγωγής αφορά, όμως, τις πρωταρχικές (*primitiven*) μορφές της συνείδησης του

χρόνου, μέσω των οποίων συγκροτούνται εποπτικά και με αυθεντικό τρόπο οι πρωταρχικές διαφορές του χρονικού ως οι πρωτογενείς πηγές όλων των εναργείων που σχετίζονται με τον χρόνο. Αυτό το ερώτημα περί καταγωγής δεν θα πρέπει να συγχέεται με το ερώτημα *περί της ψυχολογικής καταγωγής*, με το επίμαχο ερώτημα με βάση το οποίο ο εμπειρισμός και ο νατιβισμός αντιτάσσονται ο ένας στον άλλο. Το τελευταίο ρωτά σχετικά με το *πρωταρχικό υλικό του αισθήματος* από το οποίο αναδύεται η *αντικειμενική εποπτεία του χώρου και του χρόνου*, τόσο στο ανθρώπινο άτομο όσο και στο ανθρώπινο είδος. Για εμάς, το ερώτημα περί της εμπειρικής γένεσης είναι αδιάφορο, εμάς μας ενδιαφέρουν τα βιώματα ως προς το αντικειμενικό τους νόημα (*gegenständlichen Sinn*) και ως προς το περιγραφικό τους περιεχόμενο. Η ψυχολογική κατάληψη, η οποία ερμηνεύει καταληπτικά τα βιώματα ως ψυχικές καταστάσεις εμπειρικών προσώπων, *ψυχοφυσικών υποκειμένων*, και η οποία όχι μόνο εγκαθιδρύει μεταξύ τους είτε καθαρά ψυχικές είτε ψυχοφυσικές συνάψεις αλλά και ακολουθεί το γίγνεσθαι, τη διαμόρφωση και την αναδιαμόρφωση των ψυχικών βιωμάτων σύμφωνα με *φυσικούς νόμους* — αυτή η ψυχολογική κατάληψη είναι εντελώς διαφορετική από τη *φαινομενολογική*. Δεν εντάσσουμε τα βιώματα σε κάποια πραγματικότητα. Εμείς ασχολούμαστε με την πραγματικότητα μόνο στο μέτρο που είναι πραγματικότητα την οποία κανείς σκοπεύει, παριστά, εποπτεύει και σκέπτεται εννοιολογικά. Σε σχέση με την προβληματική του χρόνου, αυτό σημαίνει ότι ενδιαφερόμαστε για τα βιώματα του χρόνου. Το ότι αυτά τα ίδια είναι χρονικώς προσδιορισμένα με αντικειμενικό τρόπο, το ότι ανήκουν στον *κόσμο των πραγμάτων και των ψυχικών υποκειμένων* και έχουν τη θέση τους σε αυτό τον κόσμο, το ότι

[10] προκαλούν αποτελέσματα, το ότι έχουν το εμπειρικό τους είναι και την εμπειρική τους καταγωγή — για όλα αυτά δεν γνωρίζουμε τίποτα και δεν μας αφορούν. Αντιθέτως, αυτό το οποίο μας ενδιαφέρει είναι ότι σε αυτά τα βιώματα σκοπεύονται και νοούνται «αντικειμενικώς χρονικά» δεδομένα. Αυτό ακριβώς ανήκει στην περιοχή της φαινομενολογίας: η περιγραφή του γεγονότος ότι τα εν λόγω ενεργήματα σκοπεύουν αυτό ή εκείνο το «αντικειμενικό» — πιο συγκεκριμένα, η έκθεση των απριωρισμών αληθειών που αντιστοιχούν στις διαφορετικές συγκροτησιακές συστατικές στιγμές της αντικειμενικότητας. Προσπαθούμε να αποσαφηνίσουμε το *a priori* του χρόνου μελετώντας τη συνείδηση του χρόνου, φέρνοντας στο φως την ουσιαστική συγκρότησή της και εκθέτοντας τα καταληπτικά περιεχόμενα και τους ενεργηματικούς χαρακτήρες (*Aktcharaktere*) που ενδεχομένως ανήκουν ειδικά στον χρόνο, περιεχόμενα και χαρακτήρες όπου ανήκουν ουσιαστικά οι απριωριστικοί χρονικοί νόμοι. Φυσικά, με αυτό εννοώ νόμους του εξής αυτονόητου είδους: ότι η σταθερή χρονική σειρά είναι μια διδιάστατη άπειρη σειρά, ότι δύο διαφορετικοί χρόνοι δεν μπορούν ποτέ να είναι ταυτόχρονα, ότι η σχέση τους είναι μη αμοιβαία, ότι υφίσταται μετάβαση, ότι σε κάθε χρόνο αντιστοιχεί ένας προηγούμενος και ένας επόμενος χρόνος κ.ο.κ. Αυτά αρκούν ως γενική εισαγωγή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΜΠΕΝΤΑΝΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

§3. Οι πρωταρχικοί συνειρμοί

Θέλουμε τώρα να προσπαθήσουμε να αποκτήσουμε πρόσβαση στα προβλήματα που τέθηκαν στρεφόμενοι στη

θεωρία του Μπρεντάνο σχετικά με την καταγωγή του χρόνου. Ο Μπρεντάνο πίστευε ότι είχε βρει τη λύση στους πρωταρχικούς συνειρμούς, στην «ανάδυση των άμεσων μνημονικών παραστάσεων, δηλαδή εκείνων οι οποίες, σύμφωνα με έναν νόμο που δεν επιδέχεται εξαιρέσεις, συνδέονται άμεσα με τις εκάστοτε αντιληπτικές παραστάσεις, δίχως κάποια διαμεσολάβηση».⁵ Όταν βλέπουμε, ακούμε ή εν γένει αντιλαμβανόμαστε κάτι, τότε αυτό που συμβαίνει κανονικά είναι ότι το αντιληπτό αντικείμενο παραμένει για εμάς παροντικό για ένα χρονικό διάστημα, όχι, όμως, δίχως να τροποποιείται. Αφήνοντας κατά μέρος άλλα είδη μεταβολών, όπως εκείνο της έντασης και της πληρότητας, οι οποίες εμφανίζονται άλλοτε σε λιγότερο και άλλοτε σε περισσότερο αξιοπρόσεκτο βαθμό, πρέπει να διαπιστώσουμε επιπλέον μια άλλη ιδιαίτερη μεταβολή: δηλαδή ότι αυτό το οποίο παραμένει [11] στη συνείδηση με αυτόν τον τρόπο εμφανίζεται σε μας ως κάτι το περισσότερο ή λιγότερο παρελθοντικό, ως κάτι το οποίο έχει, τρόπον τινά, απωθηθεί χρονικά προς τα πίσω. Για παράδειγμα, μόλις ηχεί μια μελωδία, τότε δεν εξαφανίζεται πλήρως ο ατομικός τόνος με το σταμάτημα του ερεθίσματος ή της κίνησης των νεύρων που προκαλείται από αυτό. Μόλις ηχεί ο νέος τόνος, ο προηγούμενος δεν εξαφανίζεται δίχως ίχνος. Εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, θα αδυνατούσαμε να παρατηρήσουμε τις σχέσεις ανάμεσα σε ηχητικούς τόνους που διαδέχονται ο ένας τον άλλο· θα είχαμε σε κάθε στιγμή έναν τόνο ή, ενδεχομένως, μια κενή παύση στον ενδιάμεσο χρόνο που μεσολαβεί ανάμεσα

5 Παράθεμα το οποίο έχει αντληθεί ενδεχομένως από την καταγραφή μιας διάλεξης του Franz Brentano. (Σημείωση του επιμελητή της γερμανικής έκδοσης.)

σε δύο τόνους που ηχούν, δεν θα είχαμε, όμως, ποτέ την παράσταση μιας μελωδίας. Παρ' όλα αυτά, το ότι η παράσταση του τόνου παραμένει στη συνείδηση δεν λύνει το ζήτημα. Εάν παρέμενε δίχως να τροποποιείται, τότε αντί για μια μελωδία θα είχαμε μια συγχορδία ταυτόχρονων τόνων ή μάλλον ένα δυσαρμονικό συνονθύλευμα τόνων, όπως θα συνέβαινε εάν παίζαμε ταυτόχρονα όλες τις νότες που έχουν ήδη ηχήσει. Μόνο εξαιτίας του ότι προκύπτει αυτή η ιδιαίτερη τροποποίηση, εξαιτίας του ότι, αφού έχει εξαφανιστεί το ερέθισμα που το προκάλεσε, κάθε αίσθημα του τονικού ήχου εγείρει από τον ίδιο του τον εαυτό μια παρόμοια παράσταση που είναι εφοδιασμένη με έναν χρονικό προσδιορισμό, και μόνο εξαιτίας του ότι αυτός ο χρονικός προσδιορισμός μεταβάλλεται συνεχώς, είμαστε σε θέση να φτάσουμε στην παράσταση μιας μελωδίας, στην οποία οι ατομικοί τόνοι έχουν την προσδιορισμένη τους θέση και το προσδιορισμένο τους τέμπο.

Αποτελεί, επομένως, καθολικό νόμο το ότι σε κάθε δεδομένη παράσταση συνάπτεται εκ φύσεως μια συνεχής σειρά παραστάσεων. Κάθε μία από τις παραστάσεις αυτής της σειράς αναπαράγει το περιεχόμενο της προηγούμενης, όμως με τέτοιο τρόπο ώστε να επισυνάπτει στη νέα παράσταση συνεχώς τη συστατική στιγμή του παρελθόντος.

Η φαντασία αναδεικνύεται, λοιπόν, εδώ ως παραγωγική με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Είναι η μοναδική περίπτωση όπου η φαντασία δημιουργεί μια αληθινά νέα συστατική στιγμή της παράστασης, δηλαδή εκείνη της χρονικής στιγμής. Έτσι, έχουμε ανακαλύψει στην περιοχή της φαντασίας την καταγωγή των χρονικών παραστάσεων. Οι ψυχολόγοι μέχρι τον Μπρεντάνο προσπάθησαν μάταια να εντοπίσουν την πραγματική πηγή αυτών των παραστάσεων.